

Горбань Тетяна

**МОВНО-КУЛЬТУРНА РУСИФІКАЦІЯ
В ЕТНОПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – 1917 Р.)**

Аналізуються концептуальні принципи етнонаціональної імперської політики, зокрема у мовно-культурній сфері, в контексті творення “триєдиної руської нації”. Узагальнюючі висновки можуть розглядатися як такі, що мають дискусійний характер.

В історії українсько-російських відносин чи то в період, коли вони вибудовувалися в етнополітичній площині, чи в нинішніх міждержавних стосунках їх мовно-культурна складова була не тільки своєрідним містком для міжнаціонального взаєморозуміння, але нерідко набувала й конфліктного характеру, коли проблема використовувалася як інструмент досягнення односторонніх політичних цілей. Зокрема, що стосується статусу російської мови в Україні, то його нечітке визначення (йдеться передусім про трактування Європейської хартії регіональних мов у вітчизняному законодавстві) породжує гострі суперечності в українському суспільстві. Нерідко вони підігруються “спогадами про минуле” — про ті часи, коли українська мова зазнавала жорстких утисків, натомість різними способами здійснювалася мовна русифікація України (Малоросії). Тож виявлення глибинних причин полярності поглядів на статус російської мови в Україні, а також відповідних настроїв в суспільстві, в тому числі і в історичній ретроспективі, залишається актуальним завданням суспільствознавців.

Мовно-культурне питання належало чи не до основних системоутворюючих складових у структурі українсько-російських

відносин в їх етнополітичному вимірі на рубежі XIX–XX століть. В етнополітичній доктрині самодержавства йому належала роль одного з визначальних елементів великої політики. Глобальну русифікацію самодержавство розглядало і на практиці використовувало як знаряддя створення уніфікованого, гомогенного (однорідного за складом) політичного простору. Тож мовні заборони, писав на початку XX ст. М. Грушевський, були сигналом до того, що будь-які прояви національної емансипації українців повинні придушуватися¹.

Справді, в офіційних документах, що надходили від Міністерства внутрішніх справ і до Сенату, і до місцевих адміністративних органів, неодноразово зазначалося, що не в державних інтересах Росії допускати розвиток української культури. В одній із таких “службових записок” (її в 1916 р. отримав і В. Вернадський як член Державної Ради, на публікацію якого ми й посилаємося) говорилося, що український рух в Росії усіх відтінків і напрямів є течія протидержавна. Особлива увага зверталася на “культурно-просвітній напрям українства”, оскільки “серед культурного прошарку українства посіяно зерно відособленості населення Малоросії, іменованого українським народом, – тієї відособленості, на ґрунті якої можуть вирости досить привабливі для українців тенденції, що загрожують державному порядку”². За таких “страхить” мартиролог українських просвітніх організацій і друкованих видань постійно зростав.

Суть етнополітичної доктрини російського самодержавства щодо українців, як і раніше, полягала в тому, щоб відмовляти їм у статусі нації, трактуючи їх як “малоросійський” різновид “триединої руської нації”. Кінцевою метою цієї доктрини була ліквідація особливостей національного способу життя, перш за все і головню в гуманітарній сфері, як потенціального джерела спротиву імперській політиці асиміляції. Причому така позиція влади підтримувалася і значною частиною російського суспільства. Тобто “єдина імперська нація” у складі трьох східнослов'янських народів зі спільними для неї мовою і культурою взагалі була тією інтегруючою концепцією, яка

поєднувала політичні інтереси самодержавства, інтелектуальні уподобання близької до нього частини інтелігенції (і не тільки великоруської), а також побутову свідомість російського суспільства загалом.

Покінчивши з політичною автономією України, самодержавна влада намагалася нівелювати, а фактично знищити й ті вияви національного життя українців, які, з її погляду, загрожували цілісності “триплемінної” єдності. “Загальним місцем” великодержавницької політики стало твердження, що “українці намагаються відокремити малоруський народ від великоруського, зокрема й через культивування власної мови і культури”³. Звернемо увагу на те, що вжиті в одному реченні терміни “українці” і “малоруський народ” не є випадковістю. В лексиконі російських націоналістів термін “українці” вживався як аналог понять “сепаратисти” чи “мазепинці” і стосувався переважно української інтелігенції національної орієнтації, тоді як щодо “низів” українського народу у вжитку був узагальнюючий термін “малороси”.

Саме проти української інтелігенції і спрямовувалися насамперед мовно-культурні заборони, — адже вона, на думку шовіністичних політиків, намагалася із російських діалектів і регіональних культур штучно створити писемність і національну культуру, щоб роздробити “єдину російську націю” і дестабілізувати імперію. Зокрема, напередодні Першої світової війни стереотипним застереженням з боку adeptів національної політики самодержавства стало твердження, що Австрія була зацікавлена в тому, щоб не тільки “рішуче відмежувати своїх руських від руських в Росії, але щоб і в самій Росії посіяти такий розкол між півднем і північчю на мовному ґрунті, який би міг привести до політичного розколу Росії”. Для розв’язання цього завдання, продовжує свої міркування один із “наближених до клубу руських націоналістів у Києві” А.Стороженко (публікувався під псевдонімом А.Царинний), “до Львова був запрошений Грушевський, і над ним він ревниво працював до початку світової війни”⁴.

Дещо у м'якшій формі, але тотожними за змістом висловлюваннями вторить Стороженку знаний у ті часи українофоб А. Волконський. Торкаючись Емського указу 1876 р., він визнає помилковим обмеження на видання книг “по-малоросійськи”. “Соромно визнати це, але і тут є обставини, що пом'якшують вину: за українським літературним рухом уже відчувалася спрямовуюча рука австрійського уряду”. Отже, “то був запобіжний захід державного захисту, але невдалий”. Відкинувши “сором”, Волконський в категоричній формі продовжує: “Легенди про існування окремого українського народу – австро-німецького походження, мета яких – розчленувати Росію шляхом збудження штучного сепаратизму”⁵.

Як у владних колах самодержавства, так і у масовій свідомості російського суспільства утверджувався стереотип, що держава може бути сильною тільки за умови єдності дій всіх трьох східнослов'янських народів, які усвідомлюють себе однією нацією зі спільною для них національною свідомістю. Остання розглядалася майже як доконаний факт, проте й не виключалася можливість її втрати, якщо місцеві сепаратисти культивуватимуть національні особливості, передусім у мовно-культурній сфері. Натомість “єдиній руській нації... всім історичним ходом розвитку уготована не тільки політична, а й культурна гегемонія в Російській імперії”⁶. Можна припустити, що така перспектива пропонувалася з огляду на те, що певна частина української еліти сприйме її як політичний хабар влади у вигляді наданої можливості бути частиною “культурного гегемона” щодо інших народів імперії.

Іншою в мовно-культурному аспекті була позиція самодержавства щодо “малоруського народу” (селянства). Йому дозволялося вживати своєї мови, культивувати певні види традиційного народного побуту за умови, що це не виходитиме за межі фольклорної етнічності, не суперечитиме загальнодержавним інтересам. Водночас, переслідувалося все, що сприяло перетворенню малоросійського етносу в українську націю, русифікувалося все, що в соціальному й культурному плані підіймалося понад народну масу.

Прагнення української інтелектуальної еліти, яка стояла на ґрунті національних інтересів, розвивати свою самобутню культуру, домагатися національно-культурної автономії зустрічало опір не тільки з боку самодержавної влади та її політичних і ідеологічних адептів, а й нерозуміння в середовищі інтелігенції, налаштованої ліберально-демократично. Чи варто, мовляв, відокремлюватися українцям від великої російської культури заради провінційної, нерозвиненої селянської культури. Представники Росії прогресивної, писав з цього приводу М. Грушевський, по суті, недалеко відходили від представників Росії офіційної у своєму ставленні до українства: ті й інші дивилися на нього як на дещо таке, що не мало і не повинно мати права на самостійне існування, а бути лише матеріалом для “загально-руської” чи просто “руської” культури⁷.

Для прикладу пошлемося на міркування “російського малороса” І. Линниченка (певний час працював професором Новоросійського університету в Одесі), викладені ним у листі до М. Грушевського. Написаний лист був в 1904 р. як відповідь на відому статтю останнього “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, а опублікований з суттєвими доповненнями лише в 1917 р., оскільки, як зауважує автор листа, за умов того часу М. Грушевський не міг би йому відповісти “вільно і відверто”. Така коректність, звичайно, заслуговує на повагу. Проте як опонент М. Грушевського І. Линниченко доводив, що власної самостійної культури Малоросія ніколи не мала, підпорядковуючись впливам то польської, то великоруської культури, та стверджував при цьому, що “відсутність культурної самостійності є фактом минулого і сучасного”. Якщо, продовжує свої розмірковування І. Линниченко, жупел сепаратизму змушував царський режим “ставитися з підозрою до місцевої мови”, переслідуючи викладання малоросійською мовою як політичний злочин, то прагнення “крайніх націоналістів” в автономній Україні зробити мову малоруську мовою державною залишається вкрай небажаним, оскільки “відсутність спільної для всіх мови буде

великим гальмом культури, прогресу”⁸. Як бачимо, мотивація різна, суть одна.

Серед російської інтелігенції, окрім названої мотивації щодо “недоцільності” існування української мови, на початку ХХ ст. набув поширення погляд, що розвиток капіталізму в Російській імперії неминуче зумовлюватиме посилення позицій загальноруської мови і культури також і серед українського населення, а відтак і спад українського національного руху. “Капіталізм розмовляє і буде розмовляти не малоруською, а російською мовою”, тож, втішалися поборники політики асиміляції, це неминуче має призвести до денационалізації українців і їх природної русифікації.

Консолідована позиція російського політичного істеблшменту щодо “руського питання” загалом, мовно-культурного зокрема неодноразово висловлювалася з трибуни російської Державної Думи. У Першій та Другій Державних Думах, які формувалися на гребені революційного піднесення 1905–1907 рр., найчисельнішими і найвпливовішими були фракції ліберально-демократичного спрямування. Серед них – партія конституційних демократів (кадети), яка, на відміну від ряду інших фракцій, не ігнорувала національне питання, зокрема право на культурну автономію громадян у багатонаціональній державі, вважаючи його складовою індивідуальних прав людини. До лібералізації мовного законодавства доклала зусиль і потужна українська думська Громада.

Проте Третя Державна Дума, як того і бажав міністр внутрішніх справ Росії П.Столипін, стала “російською за духом”. До того ж, кадети зрадили своїм принципам, зійшовшись по суті, у поглядах на національне питання з консерваторами і російськими націоналістами. Зокрема, разом вони голосували проти запровадження української мови в навчальних закладах. Розглядаючи питання щодо мов викладання в неросійських школах, вони, як влучно передав ситуацію ідеолог єврейського національного руху В.Жаботинський, “задля сміху голосували навіть за якихось “казанських греків”, навіть не заперечували

еврейської мови, бажаючи, очевидно, зробити законопроект неприйнятним для начальства; але шойно дійшло до української мови, вони... піднесли руки проти, бо відчули, що тут найнебезпечніше місце”⁹.

Особливою українофобією відзначався головний ідеолог партії кадетів П.Струве. Росію він розглядав не як поліетнічну, багатонаціональну державу типу Австро-Угорщини, а як національну державу на зразок США: “американський плавильний казан” в російському варіанті повинен асимілювати неросійські національності, передусім православні східнослов’янські. Тобто пропонував концепцію, яка повністю “вписувалася” в етнополітичну доктрину самодержавства.

Своїх опонентів П.Струве переконував, що “у майбутньому російська прогресивна думка повинна енергійно та без вагань... вести ідеологічну боротьбу з “українізацією” як з тенденцією послаблення чи навіть заперечення великого досягнення нашої історії – всеросійської культури”¹⁰. Своїх сподвижників закликав задуматися, “що означає постановка “великоруської” культури в один ряд з “малоруською” і “білоруською”. Це значить, що поряд з руською (р у с с к о й) культурою можуть бути створені паралельні культури – “малоруська” і “білоруська”. Відтак “малоруська” чи “білоруська” “нації” стануть у такі ж відносини до “великоруської”, в яких чехи стоять до німців чи австрійські “українці” до поляків”¹¹. Щоправда, далі він заспокоює своїх однодумців, а можливо і владу, що “як культури рівноцінні і рівнозначні руській, культури “малоруська” і “білоруська” ще повинні бути створені. Їх щ е н е м а є”. Нарешті, громадськість, “малоросійську” в тому числі, він “переконує”, що “створення середньої і вищої школи з малоруською мовою, викладання було б штучним і нічим не виправданою тратою психічних сил населення”, що постановка в один ряд з руською культурою інших, їй рівноцінних, відволікатиме кошти і сили, які за інших умов пішли б не на націоналістичне розмноження культур, а на піднесення культури взагалі”¹².

З такими поглядами П.Струве категорично не погоджувався, наприклад, його не найнепримириміший опонент (в питаннях загальних прав людини та інших їх погляди багато в чому збігалися на спільній ліберальній платформі) Б.Кістяківський. “Навчання малоросійських дітей чужою мовою — хіба це не розтрата психічної енергії?”. Ще жахливіша розтрата психічної енергії, полемізує далі Б.Кістяківський, відбувається тоді, коли інтелігенція відривається від народу. Чи можна собі уявити більшу прірву між народом і інтелігенцією, ніж та, коли вони розмовляють не в переносному, а в прямому розумінні різними мовами?¹³.

Попри широку ідеологічну і пропагандистську підтримку русифікаторської політики імперської влади з боку політично заангажованої частини російської еліти бажаного результату так і не було досягнуто. Звичайно, можна по-різному оцінювати глибину мовно-культурної асиміляції українців у російське суспільство, ефективність чи, навпаки, неефективність русифікаторських зусиль самодержавства і адептів його етнополітичної доктрини, проте є підстави однозначно стверджувати, що навіть в православно-слов'янській частині імперії владі не вдалося витворити “триєдиний руський народ”, тобто політичну націю в сучасному розумінні слова, до того ж на спільній мовно-культурній основі.

Чому “навіть”? Йдеться, *по-перше*, про те, що бар'єри етнокультурних відмінностей між росіянами і українцями справді були значно меншими, ніж між росіянами і іноетнічним населенням імперії неслов'янського, надто ж неправославного походження. Як зазначає відомий аналітик української історії І.Лисяк-Рудницький, навіть так звані українофіли, що становили дрібну меншість серед тодішньої інтелігенції (йдеться про кінець ХІХ — початок ХХ ст. — Т.Г.), розуміли українство як регіональну різновидність у рамках усеросійщини¹⁴. Необхідно враховувати, що на той час національна свідомість ще не склалася в українському суспільстві як закінчена система світогляду. Що ж стосується побутової свідомості, то в ній

домінувала ідея спільності православної віри, отже, й загально-руської єдності. *По-друге*, українська еліта на той час вже значною мірою інкорпоровалася в панівні стани російського суспільства, отже, фактично відбулася її добровільна асиміляція, мовно-культурна в тому числі. *По-третє*, з російського боку асиміляція українців як єдиновірців-слов'ян не заперечувалася не тільки на офіційному, а й на масово-побутовому рівнях. Навпаки, всіляко “заохочувалася”, чого не можна сказати стосовно “іногородців”, яких вважали нездатними до інкорпорації з причин релігійних і культурних розбіжностей. Зауважимо, що конфесійно-релігійний фактор завжди був і залишається суттєвим критерієм не тільки суспільного розмежування, а й суспільної консолідації, який часом переважає критерії етнічно-культурні.

На запитання, чому самодержавній владі не вдалося в своїх асиміляційних прагненнях домогтися того, що здійснила, наприклад, Франція чи інші європейські, та й не тільки європейські держави, відповідь знаходимо в українській суспільно-політичній думці ще початку ХХ ст.: якщо Україна під жорсткими національними утисками повністю не втратила усвідомлення свого національного “Я”, то тільки тому, що вона потрапила під денационалізуючий прес уже тоді, “коли міцно утвердилася власна культура, повністю задавити яку було взагалі важко, а витравить — неможливо. В українському національному організмі в моменти навіть самого високого асиміляційного тиску все ще бився пульс національного життя”¹⁵. З цього випливало що, всупереч намаганням влади домогтися національного знеособлення української народності, “справа була зроблена лише наполовину: національна стихія не була задавлена, але душа народу була занапашена”. З довготривалими наслідками, додамо від себе.

Серед інших причин, які асиміляційну політику Росії робили малоефективною, варто назвати й таку. Селяни, а це на рубежі ХІХ–ХХ століть майже 90% населення України, залишалися індиферентними до русифікаторських домагань

російської влади, не вбачаючи в такій політиці конкретних для себе вигод у соціальній площині. До того ж, на відміну від маргінального міського населення, на початок століття досить-таки вже денационалізованого, селяни були більш консервативні щодо збереження етнічної ментальності, історичної пам'яті про гетьманську автономію, в часи якої переважала традиційна етнічно-українська культура.

Це лише деякі чинники “українського походження”, які стали на шляху глобальної мовно-культурної русифікації, отже, й обрусіння українців як такого. Суттєвою перешкодою цьому стали й прорахунки самої влади у виборі нею стратегії асиміляційної політики, неефективність засобів її здійснення, брак матеріальних можливостей. Останнє значною мірою було пов'язане із загальною відсталістю Російської імперії. Саме з цієї причини те саме селянство, і не тільки воно, не було охоплено системою державних освітніх закладів, в яких русифікація могла б здійснюватися на рівні офіційної політики. Дворічна початкова школа, до того ж не загальнообов'язкова, з таким завданням вочевидь не могла впоратися.

Обмеженість асиміляторського потенціалу самодержавства, крім іншого, проявлялася і в тому, що воно вдавалося переважно до заборонних, часом репресивних заходів, а то й покладаючись на природну стихію в розрахунку на бажаний для нього кінцевий успіх. Проте вживані заходи виявилися недостатніми для здійснення глобальної мовно-культурної асиміляції. Відтак правомірно стверджувати, що поразка (з точки зору стратегічних намірів) політики русифікації була результатом не тільки спротиву національно свідомого українства, а й неефективності методів її здійснення владними структурами.

Отже, хоча народницька історіографія минулого, як до певної міри і сучасна вітчизняна, і наголошують, що політика русифікації (обрусіння) “тривала протягом століть”, “проводилася майже без відступу, з вражаючою наполегливістю і цілеспрямованістю”, таке узагальнення, правильне в цілому, в окремих своїх складових видається перебільшеним. На щастя

для українців, послідовності у здійсненні русифікації, як і відповідних для цього засобів, самодержавній владі якраз і бракувало.

Підводячи підсумки, зазначимо й таке: в політичному сенсі цілеспрямованої русифікації щодо українців як етносу не було в донаціональну добу, тобто до періоду, відколи питання національної емансипації стало набувати чітко вираженого політичного змісту. Є належні підстави стверджувати, що до середини XIX ст. русифікація не мала ані глобального, ані системного характеру, як і не обрховувалася століттями.

По-перше, в попередні століття, на чому сходяться багато істориків, російських у тому числі¹⁶, вплив української культури на російську був значно більшим, ніж навпаки. Майже до кінця XVIII ст. українська культура багато в чому домінувала на загальноросійському просторі, відтак у певному розумінні правомірно говорити про “українізацію” Великої Росії.

По-друге, влада вважала українців (як і білорусів) одним із племен “триєдиного руського народу”, з єдиною для них православною вірою і слов’янсько-візантійською культурою, тож у попередні століття її інкорпоративні зусилля обмежувалися в основному адміністративними заходами, в тому числі і забронного характеру. Добровільне поросійщення значної, якщо не більшої частини українських соціальних верхів після ліквідації української автономії, давало владі підстави сподіватися, що така тенденція приведе мало що не до добровільної асиміляції українців у триєдину народність.

По-третє, що стосується Правобережної України, то з ряду причин соціально-політичного характеру офіційний Петербург аж до польського повстання 1863 р. фактично мирився з тим, що в названому регіоні російська культура, мова зокрема, не мали домінуючого становища. Українське мовне питання фактично було віддане на відкуп полякам, що пізніше, в контексті так званої польсько-української інтриги, давало владі і адептам її національної політики підстави твердити, що українська мова є ніщо інше, як наріччя, жаргон польської. Не

випадково дата появи валуєвського декрету про заборону української мови збіглася з датою польського антиросійського повстання. Влада вважала, що тим самим вона нейтралізує “польську інтригу”, а заодно наверне українців до руської єдності.

Тож хоча заборони мовно-культурного спрямування існували і раніше, вони не були всеохоплюючими ані де-юре, ані де-факто. У цьому зв'язку слід зауважити, що створена самодержавним урядом наприкінці 1905 р. Комісія з провідних академіків Імператорської Академії наук в підготовленій нею доповідній записці “Про скасування обмежень малоруського друкованого слова” зазначала, що “всі попередні заборони були результатом *адміністративних таємних розпоряджень, а не законів*”, що вони (заборони – Т.Г.) “всупереч точному значенню основних державних законів, не розглядалися в Державній Раді, а Височайші повеління не були опубліковані Правительствующим Сенатом”¹⁷.

Не були введені юридичні (тобто законодавчо закріплені) заборони на українську мову і під час столипінських гонінь на малоросійські просвітні організації. Уже після смерті П.Столипіна відомий своєю українофобією історик-публіцист С.Щеголев в одній зі своїх публікацій фактично пропонував новому уряду *ввести законодавчим шляхом* обмеження малоруського слова. Названу пропозицію С.Єфремов вважав політичним доносом. При цьому, по суті, погоджувався, що на офіційному рівні заборони української мови немає, одночасно застерігаючи, що “в наш час необмежених можливостей це не така вже й нездійсненна фантазія”¹⁸.

Коротким резюме наголосимо: не суть важливо в даному разі – переслідувалася українська мова, культура загалом на законодавчій основі чи урядовими розпорядженнями, з “Височайшими повеліннями” включно. Хоча мовно-культурні заборони на законодавчому рівні формально і не запроваджувалися, систематичними адміністративно-урядовими “табу” український національно-культурний процес фактично був поставлений

поза законом, як такий, що “не вписувався” в імперську доктрину “триєдиної руської нації”.

¹ *Грушевский М.* Освобождение России и национальный вопрос. – С-Пб., 1907. – С. 22.

² *Вернадский В.* Украинский вопрос и российское общество // *Вернадский В.И.* Публицистические статьи. – М., 1995. – С. 212.

³ *Кистяковский Б.* (Украинец). К вопросу о самостоятельной украинской культуре // *Русская мысль.* – 1911. – Кн. 4. – С. 134.

⁴ *Царинный А.* Украинское движение // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – С. 178.

⁵ *Волконский А.* Историческая правда и украинофильская пропаганда // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – М., 1998. – С. 120.

⁶ *Струве П.* На разные темы // *Русская мысль.* – 1911. – Кн.1. – С. 186–187.

⁷ *Грушевский М.* Указ. соч. – С. 2.

⁸ *Линниченко И.* Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М.С.Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – С. 275, 277.

⁹ *Жаботинский В.* Про мови та інше // Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. – С. 63.

¹⁰ *Струве П.* Общероссийская культура и украинский партикуляризм // *Русская мысль.* – 1911. – Кн. 33. – С. 86.

¹¹ *Струве П.* На разные темы. – С. 185.

¹² Там же. – С. 187.

¹³ *Кистяковский Б.* Указ. соч. – С. 142.

¹⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. / Пер. з англ. *М.Бадік та ін.* – К., 1994. – С. 18–19.

¹⁵ *Белоусенко О.* Terra incognita // Украинский вестник. – 1906. – № 42. – С. 948.

¹⁶ *Миллер А.* Россия и русификация Украины в XIX веке // Россия – Украина: История взаимоотношений. – М., 1997. – С. 146.

¹⁷ Про скасування обмежень малоруського друкованого слова. Доповідна записка Імператорської Академії наук // Історія України: Хрестоматія: У 2-х ч. – Вид. 2-е, перероб. і доп. / Упор. *С.М.Кляпчук (керівник), Б.І.Білик, Ю.А.Горбань та ін.* – Ч. 1. – К., 1996. – С. 324.

¹⁸ *Царинный А.* Указ. соч. – С. 63.